

КОНСТАНТИН МЕЧЕВ (София)

ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА И ПРОЗВИЩЕТО „СКИЛОЙОАН“ В БЕЗИМЕННАТА БЪЛГАРСКА ХРОНИКА ОТ НАЧАЛОТО НА XV В.

Като се спира сравнително обстойно на Косовския бой между турци и сърби от юни 1389 година, авторът на т. нар. „Българска безименна хроника от началото на XV в.“ във формата на пояснение отбелязва: „Тогда оубо нѣкто отъ воинъ храбръ село мношъ нарицаемъ, тѣ оубо иакоже нѣкогда сваты димитріе на скилоана царѣ нашедъ копѣемъ проназывъ древле, егда на солвнъ прѣнде, тако н тѣ нечестнаго амората древле пронази н въсь възаттрънѣа его копѣемъ нзврѣже въсесквѣрнѣа его доушж.“¹

Наричайки българския цар Калоян „Кучеиван“ и сравнявайки смъртта на султан Мурад на Косово поле с неговата смърт, от гледна точка на българското народно-историческо съзнание той е направил като че ли недопустимо отстъпление. Поради това в науката е изказана и мисълта, че Хрониката не е произведение на българската средновековна литература. На тази възможност е противопоставено съображението, че този дух на прекален народностен самокритицизъм „може да се обясни само с голямото безразличие у някои кръгове на българското общество от края на XIV и началото на XV в.“² Същевременно авторът на това гледище — проф. Иван Дуйчев — без колебание определя Безименната летопис от началото на XV в. като един „от най-ценните паметници на Българското средновековие“³. Впрочем значението на Хрониката като важен исторически извор е оценено още от Константин Иречек непосредствено след нейната публикация в „Архив за славянска филология“ (Т. XIII), редактиран от известния славист Ватрослав Ягич.⁴ Това издирване на изтъкнатия българист Ив. Дуйчев основателно нарича „прекрасно изследване“⁵.

¹ J. Bogdan. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. — Archiv für slavische Philologie. XIII. Berlin, 1891, p. 526—535. Цитираният текст от хрониката, с. 529.

² Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1943, с. 410.

³ Пак там, с. XXX.

⁴ Const. Jireček. Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik. — Archiv für Slavische Philologie, Band XIV, Berlin, 1892, p. 255—277.

⁵ Ив. Дуйчев. Цит. съч., II, с. XXX.

И все пак въпросът за „присъединяването“ на българския летописец към противобългарския византийски (гръцки) литературен и политически навик цар Калоян да бъде наричан „Скилойоан“, т. е. Иван Кучето, и досега остава без мотивирано обяснение; а това обяснение е от съществена важност за българската история от епохата на Средновековието.

Частични тълкувания по въпроса има и те следва да бъдат припомнени. „Скилойан — разсъждава Йордан Иванов — е българският цар Калоян, който загина при обсадата на Солун през 1207 година. Гърците от ненавист към него го бяха нарекли Иван Кучето и бяха измислили легендата, че св. Димитрий Солунски го бил пробол с копие то си. Невежите български монаси и зографи, подведени от гърците, го рисуват като някакъв нечестив варварин, който напада Солун и бива убит от защитника на града св. Димитрия.“⁶ Изводите на Йордан Иванов почти не напускат смисъла на историческата вест на хрониста Георги Акрополит от XIII в.: „И наистина никой не е нанесъл на ромеите толкова беди, както той (цар Калоян — б. м.), вследствие на което е получил прозвището „Куче“ — всички го наричали не иначе, а Скилойоан (Кучето Иван). Защото се сродил със скитското племе (куманите — б. м.) и се свързал с тях в родствени връзки, той усвоил и навичите на тяхната варварска природа и намирал особено удоволствие в това да убива гърците.“⁷ Иван Дуйчев смята, че този идеен мотив на Хрониката може задоволително да се обясни с предположението негов източник да е някаква икона, чийто смисъл — че се касае за убийството на някакъв друг цар от св. Димитър Солунски, а не на българския владетел Калоян — летописецът не бил разбрал и затова я бил свързал с българската история.⁸ Изказана през 1943 г. без по-подробна мотивировка, след пет години тези мисъл е развита така: „Намиращите се у нас икони, на които е изобразено как св. Димитрий убива някакъв паднал на земята цар, са чисто гръцко творение, възприето без разбиране и преценка, та затова нито най-малко не свидетелствуват за разпространението на тази легенда между българите.“⁹ Според Дуйчев авторът на Безименната хроника познавал легендата за убийството на цар Калоян, поради което и направил съпоставка с гибелта на султан Мурад на Косово поле и затова българският цар бил наречен „Скилойоан“.¹⁰

До такива изводи се стига, когато Безименната летопис се разглежда почти сама за себе си и в голяма степен изолирано от целия социален и културен контекст на епохата: политическата обстановка на Балканите от края на XIV и началото на XV век и онази култура и литература, която се създава по това време в Търновград и от представителите и последователите на Търновската книжовна школа извън пределите на България, покорена от османските турци през 1393—1396 година.¹¹

⁶ Й. Иванов. Старобългарски разкази. С., 1935, с. 69, бел. 1.

⁷ Византийские историки. Летопись великаго логофета Георгия акрополита. Перевод под редакцией бакалавра И. Троицкого. СПб., 1863, с. 28.

⁸ Ив. Дуйчев. Цит. съч., II, с. 408.

⁹ Ив. Дуйчев. Проучвания върху българското средновековие. — СББАН. Т. 41 (21). С., 1949, с. 48.

¹⁰ Пак там, с. 47—49.

¹¹ Несъразмерен и недостатъчен с оглед значението на Хрониката като исторически извор и като литературен паметник е нейният разбор в История на българската литература. Т. I (Старобългарска литература). С., 1962; Срв. Б. Ст. Ангелов,

За да се проникне по-дълбоко в общия идеен тон на Безименната летопис, нужно е да се вземе под внимание фактът, че втората половина на XIX в. и началото на следващото столетие е време, когато въпреки политическите различия между отделните християнски държави се създава и укрепва т. нар. „гръко-славянска културна общност“, която има своите прояви в поредица явления от творческо и юридическо, та чак и от „кадрово“ естество. Така през 50-те години на XIV в. цариградският патриарх Калист отправя към живия тогава български цар Иван Александър похвали, в които го поставя по-високо дори от византийските императори. Той го нарича благочестив, боголюбезен и православен като никой друг от царете.¹² За Калист Иван Александър е още „удивителният цар на българите“, той е милостив и се бои от бога, помага на всички нуждаещи се, раздава на другите това, което бог му изпраща, и дава, стреми се да постигне пълно блаженство на душата си, само той е в състояние да помогне на манастира, съграждан от Григорий Синаит в Парория, който (манастир) обдарил по царски: дал му ниви, работен добитък, овце, безброй бикове, рибно езеро. За Калист Йоан Александър е равен на византийския император Йоан Дука Ватаци, създал благодарение на разсъдливостта и щедростта си материалното благополучие на Византийската империя със столица в Никея.¹³

Колкото и да са стилово шаблонни, тези похвали са много ценни като исторически извор, тъй като принадлежат на византийски патриарх и защото намират своето пълно покритие и съответствие в славословията за Иван Александър в „Песнивеца“ (Псалтира) от 1337 година, където българският владетел, комуто е посветена книгата, е наречен „велик воевода, цар на царете, най-православен, най-руменодоброзрачен, със свити (т. е. гъвкави — б. м.) колене, неподражаемо справедлив съдия, равен на Александър Македонски и Константин Велики, установител на твърда тишина във Вселената, слава и похвала на българите, от бога избран и праведен защитник на изпадналите в беда“¹⁴. В похвалата още се уточнява, че Иван Александър успял също така „мощно да низложи гръцкия цар“ и когато той се скитал и не знаел накъде да върви, го хванал в ръцете си.¹⁵

Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974, с. 187—189. Опит за по-пълна характеристика в моята статия Българската хроника от началото на XV век. — Изв. Инст. ист., т. 19, 1967, с. 219—242. На изказаните в тази статия възгледи се противопостави Б. Ст. Ангелов. Цит. съч., с. 224—230.

¹² В. Н. Златарски. Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия. — СбНУ, XX, С., 1904, с. 14. Подробен исторически и литературен разбор на това житие и на другите паметници от епохата, произтичащи от византийската литература, е направен в моята книга „Покровител на книжарната“. С., 1977.

¹³ Житие и жизнь во святых отца нашего Григория Синаита. С греческого (по изданному списку XVI-го столетия) перевел, предисловием и примечаниями снабдил И. Соколов. М., 1904, с. 66—68.

¹⁴ Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 13—14.

¹⁵ Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II, с. 70. Нов критичен анализ на българо-византийските отношения при управлението на Иван Александър от 1331 до 1347 година в двете изследвания на Д. Ангелов. Българо-византийските отношения през периода 1331—1341 г. от царуването на Иван Александър. — Във: Военно-исторически сборник, т. 42, 1973, кн. 1, с. 34—53; Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Втори период (1341—1347). — Във: Военно-исторически сборник, т. 43, 1974, кн. 1, с. 22—50; Л. Йончев. Българо-византийски отношения около средата на XIV в. (1331—1344). — Исторически преглед, XII (1956), кн. 3, с. 63—74.

Иван Александър е образец и за двуезичния български писател Григорий Доброписец, който в Житието на Ромил Видински изразява мнение, че единствен българският владетел бил в състояние да прогони разбойниците, които нападали исихастския парорийски манастир на Григорий Синаит. „Цар Александър — пише Григорий — с гняв забрани на разбойниците и убийците, които имаха обичай да измъчват божиите раби и застъпници чрез молитви за всички християни.“¹⁶ Тази преценка е двойно българска, защото нейн автор е писател, който боравел еднакво свободно с гръцкия и българския език. Двуезичен и двуплеменен е бил и неговият учител и „литературен герой“ — Роман-Ромил, чийто баща бил грък, а майка му българка. Като тръгват оттук, някои изследвачи тенденциозно и преднамерено или пък лекомислено откъсват Житието на Ромил от българската литература и обявяват Григорий Доброписец за грък.¹⁷

Все през 70-те години на XIV в., когато Григорий Доброписец създава Житието на Ромил, България дава ред църковни и литературни дейци на славянските и на други източноправославни страни. От 1375 до 1400 г. (с малки прекъсвания) сръбски патриарх е българинът Ефрем, когото житието му, написано от сръбския епископ Марко, посочва като произхождащ от „търновските страни“¹⁸ и за когото неотдавна младият американски учен от сръбска народност Предраг Матенч изнесе почти сигурни данни, че е бил поет, свързан идейно и във формално-творческо отношение с Търновската книжовна школа.¹⁹ Все тогава (1375—1406 г.) киевският и московският митрополитски престол се заема от търновеца Киприан с благословията (която се отнася и към Ефрем) на Цариградската вселенска патриаршия.²⁰ Както установи преди около две десетилетия Ив. Дуйчев, най-малкият син на цар Иван Александър — Иван Асен — под монашеското име Йосиф е бил гръцки патриарх от 1416 до 1439 г.²¹

¹⁶ П. А. Сырку. Монаха Григория Житие преподобнаго Ромила. — Памятники древней письменности и искусства. Т. 136. СПб., 1900, с. 14. Разбор на това житие в моята статия Личността на писателя — Литературна мисъл, 1972, кн. 2, с. 76—92 и посочената там литература.

¹⁷ Ъ. Радојичић. Книжевни збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1966, с. 189; Подобни възгледи у К. Иванова-Константинова. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV век. — В: Старобългарска литература. Изследвания и материали. Т. I. С., 1971, с. 209—243.

¹⁸ Ъ. Трифуновић. Житие светог патриарха Ефрема ол епископа Марка. — Анали филолошког факултету Универзитета у Београду, т. VII, 1967, с. 67—74; Ъ. Трифуновић, Д. Богдановић. Србљак. II. Београд, 1970, с. 277—279; Србљак. IV. Београд, 1970, с. 311—322; В. Маркович. Православно манастиво. Ср. Карловци, 1920, с. 126—128; М. Кашанин. Српска књижевност у средњем веку. — В: Књижевност, 1972, кн. 3, с. 262 сл.; Ъ. Сп. Радојичић. Цит. съч.: Jean Meueendorff. St. Grégoire Palamas. Paris, 1959, p. 67—75.

¹⁹ П. Матенч. Неизвестен български сборник от края на XIV век. — Език и литература, 1976, кн. 1, с. 56—58. На тази тема Матенч защити докторат в Единния център за подготовка на кадри по език и литература.

²⁰ Най-ново изследване за Киприан у Г. М. Прохоров. Повесть о Митяе. Л., 1978, с. 1—240; Н. Дончева-Панайотова. Кога и къде е написано „Похвално слово“ за Киприан. — Литературна мисъл, 1976, кн. 1, с. 150—155.

²¹ Ив. Дуйчев. Образи на българи от XV в. във Флоренция. — Изкуство, 1961, кн. 1, с. 23—27; I. Dujčev. A propos de le biographie de Josef II, patriarche de Constantinople. — Revues des Etudes byzantines, t. XIX, Paris, 1961, p. 333—339; Ив. Дуйчев. Центры византийско-славянского сотрудничества. — В: Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XIX, М.—Л., 1963, с. 122.

Когато се търси отговор на въпроса, защо един български книжовник може да нарече цар Калоян с обидното му византийско прозвище, установеният от проф. Дуйчев факт е от особено голямо значение: българин, макар и от царско потекло, да стане гръцки патриарх е уникално явление, както е уникално явление и един образован българин от същата епоха да „обиди“ сам народността си. При това през 1439 г. на църковния събор във Флоренция патриарх Йосиф е бил на мнението, което през 1418 г. е застъпвал на Констанцкия църковен събор в Германия Григорий Цамблак — да се установят съюзнически връзки между източната и западната християнска църква, за да бъде даден решителен отпор на настаняващите се на Балканския полуостров турци.²² Естествени привърженици на тази идея са били и руските църковни йерарси от българска народност Исидор и Григорий Българин.²³

Това разселване на българската творческа интелигенция, на която неспоменатият досега Константин Костенечки е един от най-видните представители и дейци, има своите предусловие и предисловие в няколко също така българо-византийски държавноправни актове. През 1342 г. византийският император Йоан V Палеолог (по-точно управляващото от негово име регентство, тогава начело с майка му императрица Ана Савойска) отстъпва от собствената си територия селището Хантак на цар Иван Александър, за да го подари от своя страна във владение на българския атонски манастир „Св. Георги Зографски“.²⁴ От друга страна, след като присъединява към българската държава някои градове по Южното черноморие, Иван Александър издава на някои от месемврийските манастири три грамоти на гръцки език²⁵. Ето защо е напълно естествено, че най-изтъкнатите български книжовници от епохата — Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак — ходят на дълготрайно учение във Византия и спомогат за изграждане на онази балканска (гръко-славянска) културна общност, за която говори в изследванията си изтъкнатият познавач на тази епоха Иван Дуйчев.²⁶

²² Речта на Григорий Цамблак пред Констанцкия църковен събор е издадена: на латински — Acta Concilii Constantinensis, ed. Finke. Munster, 1898; на славянски — Н. К. Никольский. ИОРЯС, кн. VIII, СПб., 1903, с. 70—73. Срв. Б. Я. Рамм. Панство и Русь в IX—XV вв. М., 1959, с. 219. Под печат е статията ми в Bulgarian Historical Review, където е приведена и най-новата литература по въпроса.

²³ Ф. Терновский. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси, Киев, 1877, с. 224—279. За твърдението си, че Исидор и Григорий Българин са от български произход, Ф. Терновски се основава на известия, произтичащи от Захарий Копистенский.

²⁴ Новобългарски текст на грамотите и по-старата литература у Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II, с. 72—76; Коментар — с. 361—363.

²⁵ Пак там, с. 140—149. Ново изследване у В. Гюзелев. Chronikon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366—1448 г.). — Год. Соф. Унив., Истор. фак., т. 66, кн. III, 1972/1973. Убедително — на с. 166 — Гюзелев оспорва гледището на съветския историк Е. П. Наумов. Месемврийские грамоты XIV века (О малоизученных страницах истории Болгарии и Византии). — Revues des études Sud-européennes, VI, București, 1968, че грамотите не били от времето на Иван Александър и не били издадени от неговата канцелария. Срв. К. Мечев. Покровител на книжнината. С., 1977, с. 63—83.

²⁶ Ив. Дуйчев. Центры византийско-славянского сотрудничества. — В: ТОДРЛ, XIX, М.—Л., 1963, с. 109—127 и специално с. 127, където е посочено, че именно пред турската опасност се създава гръко-славянската културна общност.

Безименната българска летопис от началото на XV в. е едно от най-ярките документални свидетелства за тази насока в културното и историческото развитие на Балканите от епохата. Хрониката е не толкова история на турските завоевания, както мисли Йордан Иванов, а изпълнено с грижа размишление от второто десетилетие на XV в. за България и нейния народ. Колко е близко до истината това, показва обстоятелството, че дори гибелта на султан Мурад на Косово поле е отнесена в едно далечно време („Дубраве“) — хронологически определител, останал непреведен в инак точния и, общо взето, адекватен (спрямо старобългарския текст) новобългарски превод на Иван Дуйчев.

Общата гледна точка на хрониста е обърната назад — с оглед на неговото собствено време: второто десетилетие на XV в. Той се вглежда в началото на османското завоевание, търси отговор на въпроса за причините, довели до турското надмощие, и по този начин се стреми да внуши мисълта, че е нужно балканските народи да се обединят — така ще могат да се противопоставят с положителен резултат на незавършилото още вражеско нашествие. Той усеща, че тази негова позиция не е много силна, тъй като България е била вече превърната в част от държавата на османците. И за да направи своята патриотична гледна точка приемлива и за другите, той е склонен към отстъпки: посочва, че опасността от нашествениците турци е била разбрана най-добре от византийския император Йоан Кантакузин и е останала недооценена от българите и сърби. Като предупреждение, как не трябва да се действа, се възприема и сега (а вероятно много по-силно в началото на XV в.) изказаното в пътен фолклорен художествен план твърдение, че гръцките дипломати, които предлагали общобалкански противоосмански съюз, били посрещнати в България и в Сърбия недотам дружелюбно: не само че не получили подкрепа за предложението си, а били отпратени назад с ругатни — напсували ги на жена и на майка.²⁷ За летописеца не е имало съмнение, че на българските и на сръбските държавници е липсвал усет да преценят големия замисъл на турците: след като „малъ по малъ“ усвоят за себе си една по една византийските провинции в Мала Азия, да не се задоволят само с тях. Съхраненият в епическите сказания народен исторически опит е учел — учи и сега, — че по правило хищникът е ненаситен. В началото на XV в. българите са знаели това по-добре и повече от всички други балкански народи. Затова пак в стила на народното епическо предание в Безименната хроника се разказва как Йоан Кантакузин, като нямал възможност сам да храни бранителите на Галиполския брод със свинско месо и да им плаща във венециански златни дукати, поискал помощ от българи и сърби, но получил отказ. А пазителите на брода били наемни войници от Западна Европа и държали условията на договора между тях и Византия да бъде спазван най-точно. И това осмислено в народен мисловен дух известие хронистът подчинява на определена цел: да покаже, че турското нашествие при наличие на балканско единство е било преустановимо. Ако е бил

²⁷ Archiv für Slavische Philologie, Band XIII, p. 527. За фолклорните елементи в Хрониката вж. у Й. Иванов. Български народни песни. С., 1959, с. 245—247, и у Й. Трифонов. Развитие на песните за Новака у българите и сърбите. — СпБАН, XXIX, 1923, с. 103—128.

постигнат балкански военен съюз, всички затруднения са щели да бъдат превъзможнати. Във връзка с това гледище е даден жив пример: благодарение на единението между гърци и франки Цариград е можал да издържи седемгодишната обсада на султан Баязид.²⁸ Със своите царги и самострели те принудили нашественика Баязид да се оттегли и наскоро след това за обща християнска радост да бъде убит от етиопите, т. е. татарите.²⁹ Ликуването на християните било голямо, защото турците казвали, че щом превземат града, ще ги пръснат навсякъде по света („Идеже хоцете идеете...“).³⁰

Но въпреки смъртта на Баязид, въпреки междуособиците, започнали между неговите синове след 1402 г., и принудителното участие в тях на власи, сърби и българи³¹, въпреки че е „псовисал“ (т. е. пукнал) и Муси бег през 1414 г., дълбочината на нещастieto за българите не е намаляла. Пред българския народ пряко стояла необходимостта да търси начин за избавление. Да се мисли така през 1417 г., когато Хрониката е била вероятно завършена, е било естествено, тъй като тогава е бил съвсем пресен споменът за неотдавнашния опит за въстание в Западна България през 1404 г.³² Тази инициатива е дала смелост и същевременно е била поука: когато балканските народи са били разединени или разединявани, те са били принуждавани да воюват един срещу друг, а водачи като Крали Марко от Прилеп и Константин Драгашевич от Велбъжд е трябвало да умрат в бой срещу християните власи в защита на османските интереси.³³ За да не се стига отново до такова падение, авторът на Хрониката със спонтанна симпатия нарича жителите на Цариград „бедните гърци“³⁴. Това не учудва, като се припомни, че последните византийски императори от Палеологовата династия са били в тесни родствени връзки с българската владетелска династия на Шишмановци, обстоятелство, което в голяма степен обяснява и избора на Иван Александровия син Иван Асен за цариградски патриарх. За разлика от Асен — Йосиф II, обаче съставителят на Безименната летопис не е склонен да приеме помощ за Балканите и специално за България от Запад — затова не без ирония отбелязва неуспешната бойна акция на унгарския и германския крал Сигизмунд от 1396 г.: „Н краль оубо елнцѣмь мѣчтанѣмь н с похвалою пѣнде въщѣцимь срамомь н бесчѣстѣмь отнде...“³⁵

Не толкова спасителни действията отвън, смята летописецът, ще въродят България и ще предпазят от поробване другите балкански държави и народи, а общото балканско единодействие. Доколко „едноличната“ борба и съпротива на отделните народи на Балканите се е оказала

²⁸ Archiv für Slavische Philologie. V. XIII, p. 532—536.

²⁹ Пак там, с. 534.

³⁰ Пак там, с. 532.

³¹ Пак там, с. 535.

³² П. Хр. Петров. Въстанието на Константин и Фружин. — Изв. Инст. за история, кн. 9, 1960, с. 187—214.

³³ Archiv, XIII, p. 530. Внимание на вестите около трагичната гибел на Крали Марко и Константин Драгашевич обърна напоследък румънският учен G. Michaila. Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi. București, 1972, p. 158—159. На с. 160 сведението на хрониста, че Иван Шишман убил през 1393 г. Дан воевода — брат на Мирчо воевода.

³⁴ Archiv, XIII, p. 532.

³⁵ Пак там, с. 531.

неуспешна, това авторът внушава чрез необорими, широко известни в негово време доказателства. Край Средец загинали двама от синовете на Иван Александър³⁶, край Марица стават жертва на грабителите двама владетели — крал Вълкашин и брат му деспот Углеш³⁷, на Косово поле погива сръбският княз Лазар³⁸, загива при отбраната на Никопол и българският цар Иван Шишман³⁹, макар и временно да принуждава турците към отстъпление, влашкият воевода Мирчо няма друг изход освен с бягство да се спасява в Унгария⁴⁰.

Както се предполага, съставяна по памет, поради което са допуснати редица хронологически неточности, Безименната летопис е създадена от автор с улегнали представи, освободен от груби народностни пристрастия, познаващ общото и различното в психическия образ и облик на българи, сърби, гърци и власи. С това и с тежкото положение на поробена България може задоволително да се обясни решението му да направи една изключителна по историческо значение и смисъл отстъпка на гърците: да укори с обидно прозвище именития и прославен български цар Калоян, включил обаче в него ново историческо съдържание: стремеж да бъде заличена враждата между двата народа. Ето защо има основание да се говори за присъствие на един с положително въздействие „идеологически български опортюнизъм“, сам по себе си прогресивно явление в социалната балканска мисъл от началото на XV в. Може да се допусне, че поне частично оправдание на тази отстъпка хронистът е намирал в известния му факт, че точно година преди той да завърши своята историческа повест (1417 г.) най-малкият син на цар Иван Александър е бил избран за цариградски патриарх. Следователно отстъпки е имало и от гръцка страна.

Прави впечатление идейната типологическа близост между Безименната летопис и летописната записка (приписка) на Исая Серски за трагичния за балканските народи Чирменски бой от 26 септември 1371 г. към неговия превод на някои от съчиненията на Дионисий Аеропагит.⁴¹ И в двата текста османското нашествие на Балканите се приема и преценява като неизбежно зло — като наказание за грехове на християните пред бога. Но след като вече са станали толкова опустошения и след като е била пролята толкова кръв, възмездието за истински и мними грехове е достатъчно и следва да се мисли за бъдещето. Й. Иванов нарежда Исая Серски между ония писатели от XIV в. като патриарх Калист, патриарх Филотей, Григорий Синаит и Патриарх Евтимий, които според него станали „разсадници на трезвено схващане по верските и книжовните въпроси“⁴². Както бе вече много пъти подчертавано, такъв

³⁶ Archiv, XIII, p. 527. А. л. Бурмов. Критични бележки върху съобщението на „Българската хроника“ за битка при София при царуването на Иван Александър. — В: А. л. Бурмов. Избрани произведения. Т. I. С., 1968, с. 287—296.

³⁷ Archiv, XIII, p. 528.

³⁸ Пак там, с. 529.

³⁹ Пак там, с. 530.

⁴⁰ Пак там, с. 530.

⁴¹ Най-ново издание на летописната бележка на Исая Серски вж. у Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. II. С., 1967, с. 157—161. Издаването е съпроводено с обширна критическа статия от археографско и научноизследователско естество.

⁴² Научен архив на БАН, ф. 52, а. е. 104, л. 72.

подход е бил в още по-голяма степен присъщ на онзи български писател, комуто българската литература и история дължат най-обемистата, достигнала до ново време българска историческа повест от епохата на Средновековието — на съставителя на Безименната летопис.

Преди няколко години бе подложено на остра критика предпазливо изказаното предположение, че е възможно Исай Серски да е авторът на Безименната хроника.⁴³ Но при всичката строгост на възраженията си тази оценка не отчита един особено важен факт: че за Исай Серски мярка и образец за ученост е елинистическият писател Ливаний⁴⁴. Когато авторът на Безименната хроника разказва как неуспелият след седемгодишна обсада да превземе Цариград султан Баязид сложил ръка на устата си и заявил, че все пак Цариград ще бъде когато и да е негов, той прави паралел между него и император Юлиан Отстъпник (361—363), който се бил похвалил на Василий Кесарийски, че ще победи персите.⁴⁵ Но както Юлиан бил убит от персите, така и Баязид станал жертва на „етиопските люде“ (татарите). Към всичко това следва да се добави особено съществено обстоятелство, че император Юлиан и риторът Ливаний са били познати и еднородници.⁴⁶ Насочването на мисълта у Исай Серски към Ливаний и на автора на Безименната летопис към Юлиан Отстъпник не бива да се отминава току-така. Тъй че едва ли определянето на град Сяр като важно селище и в двата текста е толкова малозначително, както се изтъква, едва ли е за пренебрегване общото стилистично място в двете произведения, че след Черменската битка турците се „разлетели като птици по въздуха“, както се изразява Исай и не само той,⁴⁷ или че копията и стрелите, използвани от двете воюващи страни при Никополското сражение, били толкова много, че приличали на развявана от вятъра плява, както се изразява авторът на Безименната хроника.⁴⁸ Впрочем двете сравнения имат обща успоредница, ако ли не и общ източник в Хрониката на византийския писател от края на XII и началото на XIII в. Никита Хоният. Той пише, че при превземането на Солун през 1185 г. сицилианските нормани „се били разлетели като птици по въздуха“⁴⁹. Без да са достигнали висините на византийското литературно красноречие, и Исай Серски, и авторът на Безименната българска летопис изпитват към това красноречие и към неговите създатели чувство на уважение. Не без връзка с това уважително отношение в Безименната хроника от началото на XV в. Цариград е на-

⁴³ Б. Ст. Ангелов. Страници из историята на старата българска литература, с. 224—230.

⁴⁴ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. II, с. 160.

⁴⁵ Archiv, V. XIII, p. 534.

⁴⁶ Основни факти по въпроса в Энциклопедический словарь, изд. Брокгауз-Ефрон, т. 17, СПб., 1895, с. 644 и т. 41, СПб., 1904, с. 334. В свободна белетристична форма, основаваща се обаче на историческите източници, взаимоотношенията между младия и ученолюбив император Юлиан и ритора Ливаний са описани в романа на американския писател Гор Видал Юлиан, който има и български превод.

⁴⁷ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. II, с. 160; Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1908, с. 256; Л. Стояновић. Стари српски записи и натписи. V. Сремски Карловци, 1925, с. 18 (№ 7393).

⁴⁸ Archiv, XIII, p. 431.

⁴⁹ Византийские историки. Никиты Хонията история. СПб., 1863, с. 400.

речен „свят град“ („свѣтѣмѣу градѣу“),⁵⁰ а Исая Серски нарича гръцкия език „многопремъдър“, „художествен“ и „със сгъстен смисъл“ („скъпаго“).⁵¹

Така или иначе ясно е, че Безименната българска летопис от началото на XV в. се нуждае от разностранно проучване, като се навлиза все по-дълбоко в нейното идейно-смысловое (историческо) и художествено съдържание, да се изследва по-дълбоко нейната общодемократична насоченост и структура (с оглед на балканската политическа обстановка от края на XIV и началото на XV в.) и да се оцени тя като проява на мъжествената съпротива на българите срещу османското настъпление — гледище, което с основание отстоява Димитър Ангелов.⁵² Идейната насоченост на Хрониката е в явна родствена връзка със съветите и знаието, които Евтимий Търновски е давал на своите разноплеменни ученици в манастира „Св. Троица“, а също така с акростиха на поета Ефрем от края на XIV в.: „За царете към Христа царя молба отправя Ефрем“ и с неговия затрогващ вопъл: „Враговете ни искат живи да ни изядат.“⁵³ От тия две изречения с оглед на разглеждания тук въпрос особено важно е първото: молитвословието на Ефрем е „за царете“, а не „за царя“, т. е. и в този текст се внушава мисълта за нужда от балкански съюз — необходимост, която естествено произтича от жестокия замисъл и заплаха — враговете (османските турци) да погълнат и унищожат изцяло балканските християнски народи.

Тъй че политическата обстановка в началото на XV в. е налагала на българите издържливост и още повече благоразумие и повратливост — последица на тези обстоятелства е и тъй острият укор към цар Калоян, отстъпка от българска страна, направена в името на бъдещето. Тази една от главните насоки, в която би трябвало да се върви и да се търсят опорни точки за по-вярна и пълна оценка на Безименната летопис от началото на XV в. като документално свидетелство за развоия на българската социална и политическа мисъл след разгрома на Търново през лятото на 1393 година. Доколко тогавашното поколение българи се е надявало на положителни промени в недалечно време, става ясно от довернатата вест, че до края на живота си патриарх Йосиф II (Иван Асен Шишманович), починал през 1439 г., е говорел на родния си български език.⁵⁴

⁵⁰ Archiv, XIII, p. 532.

⁵¹ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. II, с. 157.

⁵² История на България. Т. I. С., 1958. с. 239.

⁵³ Предраг Матенч. Цит. съч., с. 56—58.

⁵⁴ Ив. Дуйчев. Образи на българи от XV в. във Флоренция, с. 26.